

Emilija CRVENKOVSKA
Sveučilište »Sv. Kiril i Metodij«
Filološki fakultet »Blaže Koneski«
Skoplje
emilija@ukim.edu.mk

UDK 811.163.3'0
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 19. lipnja 2016.
Prihvaćen: 15. studenoga 2016.

KLIMENTOVA OHRIDSKA ŠKOLA I CRKVENOSLAVENSKI JEZIK MAKEDONSKE REDAKCIJE

Ove se godine navršava 1100 godina od smrti Klimenta Ohridskoga († 916), nesumnjivo najvažnijeg učenika svete braće Ćirila i Metoda. To je dalo poticaj da se još jednom razmotre osnovne značajke jezika tekstova nastalih u njegovoj Ohridskoj školi na temelju kojih je oblikovana makedonska redakcija crkvenoslavenskoga. Posebnosti su zastupljene na više razina, počevši od grafije, preko ortografije, fonologije u kojoj su najzastupljenije, zatim u morfologiji, leksiku, tvorbi riječi i dr. Iznimno velik autoritet Klimentove škole u cijelom slavenskom svijetu ogleda se u utjecaju ovih značajka i na druge redakcije crkvenoslavenskoga. Ključne riječi: Kliment Ohridski, makedonska redakcija, crkvenoslavenski, jezične značajke

1. UVOD

Ove godine navršava se 1100 godina od smrti Klimenta Ohridskoga († 916), nesumnjivo najvažnijeg učenika svete braće Ćirila i Metoda, ličnosti koja je obilježila kontinuitet ćirilometodske djelatnosti. Obljetnice su uvijek povod da se osvrnemo na važnost pojedinih ličnosti ili događaja, kao i na znanstvene doprinose rasvjetljivanju pojedinih pitanja. Tako se ovim povodom prisjećamo prethodnoga važnog jubileja, 1050. obljetnice Klimentove smrti kada je u slavenskom svijetu nizom manifestacija, uglavnom znanstvenim skupovima, napravljen presjek znanstvenih dostignuća vezanih za rasvjetljivanje života i djelatnosti Klimenta Ohridskoga. Posljednjih pedeset godina, govorimo li u okviru dviju velikih obljetnica, obilježila je pojava mnogih novih otkrića vezanih uz spomenute teme, a pogotovo u otkrivanju, identi-

fikaciji i analizi novih Klimentovih radova. Svakako je potrebno istaknuti objavljivanje izdanja rječnika Klimentova opusa, odnosno njegovih slova (ХРИСТОВА 1994) i himnografije (ПОП-АТАНАСОВА; КОСТОВСКА 2005: 71–361), što je izravno povezano s posvećivanjem posebne pozornosti leksikografskoj obradi crkvenoslavenskih rukopisa tijekom posljednjih desetljeća. S druge strane, posljednjih je desetljeća velika pozornost posvećena himnografskim istraživanjima i objavljivanju tekstova himnografskih zbornika starog razdoblja, s obzirom na osobito važan Klimentov udio u oblikovanju prijevodne i originalne slavenske himnografije.

Klimentova Ohridska škola osobito je važna u definiranju makedonske redakcije crkvenoslavenskoga, a znatno je utjecala i na druge redakcije crkvenoslavenskoga, pa se u ovoj studiji razmatraju osnovna jezična obilježja te redakcije.

U ranijim brojevima časopisa *Slovo*, u kojem izlazi ovaj rad, objavljeno je nekoliko važnih priloga posvećenih makedonskoj redakciji (КОНЕСКИ 1957; УГРИНОВА-СКАЛОВСКА 1976; ДЕСПОДОВА 1981.a, ДЕСПОДОВА 1981.b). Na te studije nadovezuju se i nove spoznaje koje proizlaze iz temeljnih analiza većeg broja rukopisa ove redakcije, bilo u leksikografskoj obradi (*РЕЧНИК*), bilo u brojnim monografskim izdanjima i studijama makedonskih crkvenoslavenskih rukopisa.¹

2. PREDREDAKCIJSKO RAZDOBLJE

Veze s makedonskim govorima izražene su još u ishodištu staroslavenskoga kao književnog jezika koji je bio utemeljen na makedonskom govoru praslavenskoga jezika u njegovoj posljednjoj fazi (ŽAGAR 2013: 225). Većina kanonskih staroslavenskih glagoljskih spisa potječe iz Makedonije, kao npr. *Zogr*, *Asem* koje je bilo u uporabi u Ohridu i ohridskom kraju (МАРЕШ 2008: 246), *Mar*, *Sin*, *SinT*, kao i rukopisi nove sinajske zbirke *Mali minej* (4/N) koji je izravno povezan s Klimentovom djelatnošću

¹ U ovom radu rabi se jezična građa iz monografskih izdanja rukopisa (ЦОНЕВ 1906, ШЕПКИН 1906, ИЛЪНСКИИ 1912, КУЛЪБАКИН 1907, МОШИН 1954, КОНЕСКИ 1956, УГРИНОВА-СКАЛОВСКА; РИБАРОВА 1988, ЈАГИЌ 1992, ПОП-АТАНАСОВА 1995, ДЕСПОДОВА; БИЦЕВСКА; ПАНДЕВ; МИТРЕВСКИ 1995, МАКАРИЈОСКА 1997, ЦРВЕНКОВСКА 1999, ЦРВЕНКОВСКА; МАКАРИЈОСКА 2010, МАКАРИЈОСКА; ЦРВЕНКОВСКА 2012, РИБАРОВА 2014).

(TARNANIDIS 1988: 102), *Sinajski misal* (5/N) i dr. Osnovne veze glagoljskih kanonskih rukopisa s ovim područjem ističu se u uporabi glagoljskog pisma, pravopisnim značajkama kao što je odsutnost prejotiranih nazala koji su uvedeni kasnije pod utjecajem ćiriličnog pisma, odsutnost prejotiranih samoglasnika, refleksima jerova $\text{z} > \text{o}$, $\text{ь} > \text{e}$, rezultatima jotacije $*\text{tj} > \text{ц}$, $*\text{dj} > \text{ж}$, kao i nekim arhaičnim oblicima i leksikom.

3. KLIMENTOVA OHRIDSKA ŠKOLA

Kliment Ohridski najizrazitija je ličnost koja je nastavila ćirilometodsko djelo i najveći srednjovjekovni autor koji je pisao na slavenskom jeziku. Da se njegov kult počeo formirati vrlo rano, potvrđuje već *Assemanijev evanđelistar* iz 9.–10. st. gdje se u liturgijskom kalendaru spominje njegovo ime, kao i u kalendaru *Ohridskoga apostola* iz 12. st. Štovanje njegova kulta na široku slavenskom prostoru, kao i u neslavenskim zemljama na Balkanu, potvrđuju mnogobrojne činjenice (ГРОЗДАНОВ 1986; НИХОРИТИС 2006; ПЕНТКОВСКИЙ 2013).

Nakon propasti moravske misije 885. godine i kratkotrajna boravka u bugarskoj prijestolnici Pliski, Kliment dolazi u pokrajinu Kutničevica u Makedoniji. Osim prosvjetiteljskom djelatnošću bavio se prijevodima bogoslužnih knjiga, a i sam je bio autorom brojnih i važnih književnih radova različitih žanrova: pisao je propovijedi, slova, himne, hagiografsku književnost. Stjecanjem episkopskog čina 893. godine, čime postaje i prvi episkop slavenskoga jezika, Kliment učvršćuje i crkvenu organizaciju u Makedoniji. Utemeljio je i književno i duhovno središte kasnije poznato pod nazivom Ohridska književna škola, u kojoj se odvijala prosvjetiteljska, prevoditeljska i književna djelatnost. Kliment u Makedoniji nastavlja prevoditeljski rad na bogoslužnim knjigama bizantskoga obreda. Govorimo li o njegovu originalnom stvaralaštvu na istaknutom mjestu svakako stoje himnografski tekstovi. Proveo je liturgijsku reformu velikih razmjera² čiji je cilj bio omogućiti samostansku liturgijsku praksu na slavenskom jeziku (ТЕМЧИН 2004: 59). Naime, pojavila se potreba za sastavljanjem korpusa knjiga za službu koja

² »Эту реформу, вторую в истории славянского богослужения, можно назвать македонской (по месту её проведения) либо климентовской (по имени её организатора)« (ТЕМЧИН 2004: 60).

se odvijala svakodnevno tijekom cijele godine. Može se pretpostaviti kako je »Klimentov korpus« sadržavao, osim osnovne knjige, evanđelja, još i apostol, psaltir, trebnik (euhologij), parimejnik, te himnografske zbornike kao što su triod, minej i oktoih. Rukopisi u kojima su sačuvane navedene vrste tekstova ulaze u korpus makedonske redakcije crkvenoslavenskoga.

Ohridska je književna škola od samih početaka imala autoritet važnoga književnog središta, dakako ponajviše zbog ličnosti njezina utemeljitelja Klimenta Ohridskog, pa je već u 9. stoljeću postala osobito snažno i utjecajno kulturno i crkveno središte. Na području jugozapadne i središnje Makedonije nastalo je više rukopisa koji imaju pravopisna, morfološka i leksička obilježja Ohridske književne škole, kao *Dbm*, *Ohr* i *Bit* iz 12. stoljeća, *Grig* 12.–13. stoljeće, a iz 13. stoljeća su *Stam*, *Bon*, *Dčn*, *Šaf*, *Zag*, *Orb* i dr. Neki rukopisi kasnijeg razdoblja pokazuju kako su u osnovi imali matice pisane u ovoj školi: *Grig* 9 i *Mkd* iz 14.–15. st., *Viš* iz 15. st. i dr.

Osim Ohridske škole u Makedoniji se u književnoj srednjovjekovnoj sredini izdvaja i Kratovska škola čije je središte bilo u Lesnovskom manastiru.³ Dvije su škole geografski udaljene: prva je obuhvaćala jugozapadno i središnje područje, a druga sjeveroistočno. To podrazumijeva i dijalektne razlike rukopisa nastalih u okvirima dviju škola. Najstariji rukopisi koji se definiraju kao rukopisi makedonske redakcije pripadaju Ohridskoj književnoj školi koja je snažno utjecala na Kratovsku školu,⁴ ali i na crkvenoslavensku književnu tradiciju u drugim središtima.

4. OBLIKOVANJE MAKEDONSKE REDAKCIJE CRKVENOSLAVENSKOGA JEZIKA

Staroslavenski jezik s vremenom se počinje raslojavati i prilagođivati pojedinim lokalnim jezičnim značajkama slavenskoga prostora. U 12. stoljeću započeo je kvalitativni razvoj staroslavenske književnojezične norme te se pojavljuju nove norme karakteristične za pojedine redakcije crkvenoslavenskoga jezika (УГРИНОВА-СКАЈЛОВСКА 1976: 175).

U slavističkoj literaturi postupno se izdvaja makedonska redakcija cr-

³ Mošin izdvaja i treću, miješanu školu i ističe da se u nekim rukopisima pojavljuju i drugačije dijalektne značajke, no sve dijalektne skupine nisu mogle stvoriti svoje pravopisne škole (МОШИН 1954: 23).

⁴ Na rukopise kao što su *Vran*, *Rad*, *Jov*, *Krat* i dr. (РИБАРОВА 1986: 63).

kvenoslavenskoga koja se prepoznaje prema skupini obilježja na različitim razinama. O makedonskim značajkama nekih crkvenoslavenskih tekstova počelo se govoriti prije više od stotinu godina, pa je tako Jagić (1898) pisao o *Dobromirovu evanđelju*, Kuljbakin (1907) o *Ohridskom apostolu*, a Ščepkin (1906) o *Bolonjskom psaltiru*. U navedenim su studijama na usporednoj osnovi utvrđene posebnosti tih rukopisa.

U jeziku rukopisa nastalih u okviru ove redakcije očituju se dvije temeljne tendencije. S jedne strane, makedonski crkvenoslavenski rukopisi i dalje čuvaju ćirilometodski karakter (ДЕСПОДОВА 1981.a: 84). Neki arhaični oblici u kojima se prepoznaje težnja pisara da ostanu vjerni ćirilometodskom jeziku, kao uporaba asigmatškoga aorista, participa tipa мол'ь, i sl., nisu ograničeni samo na određeno književno središte. Zbog toga se smatra da je konzervativnost odlika makedonske redakcije. Posebnosti makedonske redakcije odražene su na različitim razinama, kao npr. u grafijskom izrazu tragovima glagoljske pismenosti, u odrazu glagoljske grafijske tradicije u nerazlikovanju uporabe ѣ i ѡ, reducirane uporabe prejetiranih nazala i sl. Drugi je smjer kojim su se odvijale promjene u ovim rukopisima umetanje elemenata govornog jezika pisaca, odnosno lokalnih dijalektnih crta. Najizrazitije se uočavaju razlike u fonetici, što se pokazuje na pravopisnoj razini, dok je u morfologiji primjerice čuvanje arhaizama karakteristično za cijeli jezični teritorij (УГРИНОВА-СКАЛЮВСКА 1976: 182).

Makedonska je redakcija crkvenoslavenskoga postupnim formiranjem doživjela uspon u 12. stoljeću kada se definiraju njezine temeljne norme. Formiranje tih norma na makedonskom području nadovezuje se na starije razvojne faze pismenosti, prije svega na djelatnost škole Klimenta Ohridskoga. Kao rukopis koji označuje donju granicu redakcije uzima se *Dobromirovo evanđelje* iz 12. stoljeća pisano u južnoj Makedoniji, dok su u 14. stoljeću nastali zadnji jusovski rukopisi na makedonskom području, odnosno zadnji tekstovi makedonske provenijencije u kojima se upotrebljavaju nazali (УГРИНОВА-СКАЛЮВСКА 1976: 177), što je rezultat početka utjecaja i širenja srpske redakcije⁵ crkvenoslavenskoga koja je u Makedoniji imala dominantno mjesto do 18. stoljeća (КОНЕСКИ 1965: 13). U 16. stoljeću, pojavom damaskinske književnosti, u jeziku književnih tekstova često

⁵ U 12. stoljeću istovremeno s političkim utjecajem počinje se širiti i utjecaj srpske redakcije crkvenoslavenske pismenosti u Makedoniji (УГРИНОВА-СКАЛЮВСКА 1980: 13).

se bilježi pomlađivanje i približavanje narodnom jeziku. Crkvenoslavenski jezik u Makedoniji je bio u uporabi sve do početaka novije književnosti u 19. stoljeću pisane suvremenim makedonskim jezikom.

4.1. Pravopisne značajke

Štovanje ćirilometodske tradicije u okvirima Ohridske književne škole očituje se prije svega u grafijskom izrazu uporabom glagoljskog pisma. Na tom prostoru može se govoriti o kontinuitetu glagoljske pismene tradicije. U okolici Ohrida, u manastiru Sv. Naum, postoje natpisi-grafiti u kojima ima i glagoljskih slova (МАРЕШ 2008; МИХЕЕВ 2013). Iako u razdoblju kada se počinje oblikovati makedonska redakcija crkvenoslavenskoga u makedonskim književnim središtima prestaje uporaba glagoljice koja je ranije bila osnovno pismo, ipak su i kasnije, do početka 13. stoljeća, tragovi oble glagoljice vidljivi u ćiriličnim tekstovima, što pokazuje da se je glagoljska tradicija dugo štovala, a pisari su na ovom prostoru slobodno prepisivali s glagoljskih predložaka (УТРИНОВА-СКАЈЛОВСКА 1970). Tako se u nekim ćiriličnim rukopisima susreću cijeli redovi ispisani glagoljicom, u drugima se nalaze pojedina glagoljska slova ili riječi ispisane tim pismom, a nailazi se i na ćirilična slova s glagoljskom brojevnom vrijednošću i sl. Tragovi glagoljice prisutni su u ovim rukopisima: *Resenski fragment trioda*,⁶ *Ohr, Bit, Šafi* i dr. Štovanje glagoljske tradicije u rukopisima s ovih područja utjecalo je i na oblikovanje starih ćiriličnih pravopisnih sustava u makedonskoj pismenosti (РИБАРОВА 2000: 26). Kao jedan od dokaz takva stanja može se uzeti uporaba slova jat za ѣ i za ѡ.

Pravopis je slika fonoloških promjena, pa su tako u pravopisnim normama odražene neke od tih promjena kao što su depalatalizacijski procesi i u znatnoj mjeri reduciranje uporabe prejetiranih slova. Kao rezultat depalatalizacije suglasnika počinje fonetsko izjednačivanje jerova što se odrazilo i u pravopisu. Tim je procesima uvjetovana različita slika uporabe jerova u makedonskoj crkvenoslavenskoj pismenosti. U nekim se tekstovima rabe oba jera, često bez etimološkog razlikovanja, a dosta je rukopisa koji su jednojerovski i u kojima se rabi jedan ili drugi jer, ili prevladava uporaba jednog od jerova. Oba jera rabe sljedeći rukopisi: *Stm, Dbj, Jov, Zag, Hlud*

⁶ U *Resenskom fragmentu trioda* iz 10. stoljeća glagoljica se rabi u zapisu, što pokazuje da nije služila samo kao crkveno pismo (КОДОВ 1966).

i dr. Samo stražnji jer rabi se u *Ohr, Bon, Grig*, a samo prednji u *Dbm, Rad, Krat, Str, Vran, Karp, Bit, Šaf, Orb*. Uporaba jednog ili drugog jera nije kriterij pri određivanju mjesta pripadnosti rukopisa (ДЕСПОДОВА 1981.b: 84), unatoč tome što je uporaba samo prednjeg jera uglavnom značajka sjevernomakedonskih tekstova.

Uporaba sustava s četiri znaka za nazale iznimna je, postoji u *Dbj* i *Pog*, te ograničeno u *Karp* (РИБАРОВА 2000: 27), a karakterističan je sustav s tri znaka: ꙗ, ѡ, ѧ. Najčešće je zastupljen sustav s dva nazala ꙗ i ѧ, i to u *Stm, Verk, Rdm, Bit, Zag, Šaf, Orb* i sl.

ѣ se rabi iza parnih mekih suglasnika, dok se u početnom položaju i iza samoglasnika pišu i ѣ i ѧ (više o uporabi ѣ i ѧ v. u УГРИНОВА-СКАЛЮВСКА 1982).

U uporabi prejetacije postoje ograničenja, neredovito se rabi ѣ, dok je neprejetirano е redovito zastupljeno u svim položajima. Češća uporaba grafema ѣ pojavljuje se kasnije, u 14. stoljeću, pod utjecajem srpske redakcije crkvenoslavenskoga (РИБАРОВА 2000: 27). Od prejetiranih grafema redovito se rabi samo ю.

Epentetsko л kao odraz konzervativnosti dosta se često čuva i predstavlja jednu od posebnosti Klimentove pravopisne škole, ali može se zamijetiti da rukopisi odražavaju stanje narušene norme pri čemu se usporedno pojavljuju primjeri s epentetskim л i bez njega. Djelomično gubljenje tog suglasnika pojavljuje se već u kanonskim rukopisima kao *Asem*,⁷ *Sin* i drugim, pa i u *Dbm* i drugim tekstovima, a u najvećem broju slučajeva to se stanje očituje u imenici земаля, npr. u *Dbm*: на зема 181b, зѣми u *Rdm*: зема 48, 70, 159v, на зѣми 13, 32, 65, u *Orb*: зѣмѣ 154d, на зѣми 195b. Početkom 14. stoljeća taj je glas još intenzivnije prisutan kao utjecaj srpske pravopisne norme.

U slovnom inventaru rukopisa makedonske redakcije redovito su zastupljeni neki grčki grafemi kao: ω, ν, φ, ξ, ψ. Uporaba ω je distribucijski ograničena na početni položaj i položaj iza samoglasnika, dok se druga grčka slova uglavnom pojavljuju u grčkim posuđenicama: вностаѣзъ, кнѡтѣзъ, ѡма, голгоѡа, алѣѡандѣрѣзъ, ѣламѣзъ,⁸ koje se dosta često pojavljuju i u adaptiranu obliku: ипостаѣзъ, кнѡтѣзъ, тома, голгота, алѣксандѣрѣзъ, пѣламѣзъ. Postoje pri-

⁷ U *Asem* zabilježena su 342 primjera s epentetskim l, a 85 bez l (IVANOVA-MIRČEVA i HARALAMPIEV, cit. prema MIHALJEVIĆ 2002: 167).

⁸ U *Dbm*: ѡма 175b, голгоѡа 23b, u *Zag*: анѡфонне 20r, ѡѡдоре 40r i sl.

mjeri u kojima su pisari čak umetali grčka slova u slavenske riječi kada bi se pojavila takva suglasnička skupina, kao u glagolu ψατι < пса̀ти, писати.

4.2. Fonološke značajke

U makedonskim rukopisima od 12. do 15. stoljeća inovativni procesi su više odraženi u fonologiji, a manje u morfologiji, sintaksi i u leksiku (ДЕСПОДОВА 1981.а: 24). Pisari su često pisali kao što su govorili, pa se tako govorne promjene mogu pratiti i u pisanim tekstovima, pri čemu se je mijenjao i način pisanja.

4.2.1. Samoglasnički sustav

Niz promjena dogodio se u samoglasničkom sustavu u kojem su promjenama prvi podlegli jerovi koji su dali nove reflekse, zatim su bili zahvaćeni nazalni vokali, potom jat i jeri. Na promjene u samoglasničkom sustavu djelovale su i promjene suglasničkog sustava, prije svega depalatalizacijski procesi koji su se odrazili i u preraspodjeli u uporabi određenih samoglasnika.

Promjene u pisanju jerova i njihova vokalizacija počele su rano, još u kanonskim tekstovima krajem 10. i početkom 11. stoljeća (usp. *Zogr* i dr.). Prvo su se gubili jerovi u slabom položaju. Već u 12. stoljeću u svim rukopisima makedonske redakcije dolazi do izražaja gubljenje slabih jerova. Novi način uporabe jerova i njihova zamjena sa *ε* ili sa *ο* u jakom položaju jedna je od najizraženijih karakteristika jezika makedonske srednjovjekovne pismenosti. Takve zamjene prepoznaju se kao makedonizmi u rukopisima drugih redakcija.

Prijelaz *z > o, њ > e* može se naći u različitim položajima u riječi; u korijenskim morfemima, u *Dbm*: *вонь* 7b, 9a, 43b, 104a, 168b, *созда* 14b, 53b, *соньмице* 42b, *сотьника* 25a, *токъмо* 4a, 43b, 47a, u *Bon*: *вонъ* 68.1, *золъ* 111.4, *сонъмице* 4.3, u *Šaf*: *дождь* 31r, 36r, u *Orb*: *сонъ* 30c, 66c, 182b, *золъ* 66b, *кождо* 104a; u prijedlogu, u *Dbm*: *ко мнѣ* 32b, 53a, 143b, *со мьноиѣ* 72b, u *Šaf*: *во* 20v, 28r, 96r; često kod zamjenice *тъи*, u *Dbm*: *тои татъ ееть* 154a, u *Rad*: *тои* 2c, 13c, 15c, 168a, u *Orb*: *тои* 40a, 48a, 7ab, 236b. Zamjena se može pratiti i u sufiksima: *-ъв-* > *-ов-* u *Dbm*: *смоковница* 7b, 82a, 108b, u *Rad*: *смоков-* 53a, 77d, 104c, *црков-/црьков-* 8a, 72c, 118a, *-ъкъ* > *-окъ* u *Dbm*: *кръпокъ* 89b, *начатокъ* 148b, u *Rad*: *начатокъ* 9c, u *Orb*:

послѣдоукъ 175с, пѣсоукъ 182с, сладоукъ 77с; и prefiksima, и *Dbm*: возъмеши 155b, возърѣвши 113а, и *Bon*: созда 145.1, и *Orb*: вопинахъ 182а i dr. Kod priloga se pojavljuju dubletni oblici: кѣгда/когда, тѣгда/тогда.⁹

Prijelaz ъ > е ostvaruje se u korijenskim morfemima, и *Dbm*: врение 151а, 151b, темно 75а, и *Dbj*: весь 7b, 22а, 50а, 28г, въ темници 25v, и *Rad*: день 41а, и *Bon*: день 73.1, и *Rdm*: вездень 19, 64v, 105v, честь 6v, 99v, 101v, и *Orb*: деница 19с, деницъ 119d, темень 179d, и *Zag*: ѿцеть 172v, темна 27v, честни 73v. Uobičajena je vokalizacija ъ > е u korijenu -шьд- i u svim oblicima izvedenim iz tog korijena, и zamjenici весь, и тъмьн-¹⁰, дьн-¹¹. Tako je и *Dbm*: шедъ 19а, 46b, redovito и *Bon*: шедъ 30.2, пришествию 16.2, 60.2, и *Zag*: пришествие 76v, прѣшедше 40v, 179v i dr.

Zamjena ъ > е očituje se i u sufiksima: -ьд- > -ед-, и *Rdm*: праведнаго 9v, 18v, 19v, и *Orb*: праведень 119с, 115b, неправеднаго 54d, -ьць- > -ець-, и *Dbm*: в<о>говидець, вѣнецъ 23а, конецъ 74b, 93b, и *Zag*: живодавецъ 83v, 194г, кладенец, коупецъ, и *Rdm*: конецъ 8, 64v, 77v, телець 37, 115v, -ьнь- > -енъ- и *Rdm*: дивень 58, 97, 157v, и *Bon*: везоуменъ 16.3, 16.4, зловоленъ 80.4, немощенъ 6.1, красен 135.3, непороченъ 154.2, и *Orb*: всесилень 119b, 121d, вѣренъ 109d, грѣшень 100а, -ьств- > -еств-, и *Orb*: в<о>жествьно 107а, веществьнѣжа 100а, -ьчьств-, -ьчьск-, и *Orb*: вѣнеч<т>во 42d, прѣвѣнечество 134с, чрънечьскаа 144d, и nastavcima, и *Bon*: господемъ 158.1, 175.3, гладемъ 243.3, и *Orb*: в бранехъ 49а, на небесехъ 55а, 64d, а osobito u genitivu množine imenica i-osnove i jo-osnove, и *Orb*: ѿ всѣхъ напастей 4d, ѿ безаконей 129d.

Vokalizirani з > о potvrđen je u pojedinim oblicima imenica i pridjeva muškoga roda kojima je postponirana pokazna zamjenica. Na taj se je način oblikovao morfološki pokazatelj kategorije određenosti u makedonskom jeziku, npr. и *Dbm*: гласось 162b, деноть 125а, равоть 80b, 87а, родось 15b, 74b, 108b, стоуденецось 131b, и *Rad*: домооть 64b, часось 17b, чл<о>в<ѣ>кось 16с, и *Grig*: г<лаго>лосъ 72v, градосъ 45v, родотъ 69г, и *Bon*: въ пѣтосъ 47.3, чл<овѣ>косъ 53.2, и *Orb*: градосъ 102d, грѣхосъ 184с i dr.

⁹ U *Dbm* uvijek когда или кодыга, isto tako i тогда и иногда (ЈАГИК 1992: 65).

¹⁰ U *Rad* je vokalizacija u korijenu -шьд- > -шед- zabilježena u 175 primjera, весь > весь u 28 primjera, тъмьн- > темьн- и 19 primjera (УГРИНОВА-СКАЛОВСКА; РИБАРОВА 1988: 15).

¹¹ день u *Dbm* uvijek tako (nominativ ili akuzativ), дение u *Dbm* uvijek tako u nominativu množine (ЈАГИК 1992: 67).

Promjena њ > е i љ > о stara je izoglosa koja obilježava gotovo čitav makedonski prostor, a u tekstovima koji potječu iz zapadne Makedonije proces vokalizacije jora je rašireniji, i to u sufiksima kao i u korijenu riječi, što je i odlika dijalektne sredine s naprednim procesom vokalizacije jerova.

Promjene nazala nalaze odraz i u njihovoj novoj pravopisnoj raspodjeli. Nazalnost se čuvala dulje, a njezini se tragovi nalaze i danas u nekim južno-makedonskim govorima na području sjeverne Grčke i jugozapadne Albanije, odnosno na krajnjem jugozapadu i krajnjem jugoistoku.¹² Rezultati denazalizacije vidljivi su od 12. stoljeća, a u ograničenu broju nalaze se i u starijim tekstovima. U načinu reflektiranja nazala vidi se stara dijalektna diferencijacija makedonskoga jezičnog prostora, tako da refleksi imaju važnu ulogu u bližem geografskom smještaju tekstova.

Zamjena љ > а¹³ pojavljuje se kao obilježje tekstova iz središnje Makedonije. Takva denazalizacija često je rezultat morfonoloških promjena, pa se susreće u pojedinim padežnim nastavcima, npr. u akuzativu jednine ženskoga roda kao u *Dbm*: во въсъѡ странѡ норданьска 38b (u drugim tekstovima: норданьсѡ), u *Jov*: видѣти кончина 102v, даждѣ слава 14r, u *Orb*: клатва себѣ приобрѣла естѣ бѣ, оувѣдѣ же адамѣ ева жена своа 49d. Takvu zamjenu poznaju: *Dbm*, *Jov*, *Rdm*, *Lobk*, *Orb* i dr.

Zamjena љ > љ, u *Bon*:¹⁴ нѣжда 90.2, жѣдаше 37.2, 105.4, u *Zag*: същѣства 194v, нѣждѣнѡѡ 110v, odlika je tekstova jugozapadne i južne Makedonije¹⁵ te je karakteristična za rukopise Ohridske književne škole. Potvrđena je u *Dbm*, *Ohr*, *Bon*, *Bit*, *Zag* i dr. Ta je zamjena i danas odražena u ohridskom govoru (ВИДОЕСКИ 1998: 39).

¹² Na južnoj periferiji pograničja s albanskim i s grčkim jezikom i danas se nalaze potvrde čuvanja nazalnosti (usp. *grandi*, *krank* u korčanskom, *grāndi*, *krāngo* u kosturskom i suškovisočkom govoru) (ВИДОЕСКИ 1998: 35). Sekundarna nazalnost danas se susreće u Solunskom i Korčanskom (*māngla* u s. Suho, *mangla* u s. Boboštica) (ВИДОЕСКИ 1998: 35).

¹³ Prema refleksima glasa љ izdvajaju se tri dijalektna područja: zapadno-centralno (*Dbm*, *Bit*, *Ohr*, *Bon*, *Jov*, *Zag*, *Orb*, *Šaf* i dr.), sjeverno-sjeveroistočno (*Dbj*, *Rad*, *Vran*, *Krat*) i istočno (*Str*, *Hlud*) (УГРИНОВА-СКАЛЛОВСКА 1976: 181).

¹⁴ U *Bon* je mnogo češće u uporabi љ umjesto љ nego љ umjesto љ (ЩЕПКИН 1906: 145). Takvo je stanje odraženo i u *Grig*: nominativ množine дѣцѣра 74, врѣлат 21 (РИБАРОВА 1991: 162).

¹⁵ Takva je zamjena zastupljena u južnoj Makedoniji kao i u nekim govornim područjima zapadne periferije: u Gornjem Pologu, Debru, kao i u govorima struške, ohridske i kosturske okolice (ВИДОЕСКИ 1998: 44).

Zamjena $\pi > \sigma$ upućuje na to da je neki tekst s područja sjeverne Makedonije, a zabilježena je već u nekim kanonskim rukopisima kao što je *Mar*. Zamjena stražnjeg nazala sa σ odlika je srpske, hrvatske i ruske redakcije crkvenoslavenskoga, a u tekstovima makedonske redakcije crkvenoslavenskoga najintenzivnije je prisutna od 14. stoljeća kao rezultat utjecaja srpske pismenosti. Ta zamjena provedena je i u nekim starijim rukopisima makedonske redakcije crkvenoslavenskoga kao što je *Rad*: $\mu\sigma\pi\pi\beta\lambda\sigma$ 15b, $\mu\sigma\sigma\upsilon\text{ж}\delta\epsilon\eta$ 21c, u *Zag*: $\beta\sigma\upsilon\delta\epsilon\tau\eta$ 9r21, $\text{ж}\delta\sigma\tau\upsilon\pi\lambda\epsilon\eta$ 118r, $\mu\sigma\sigma\upsilon\text{ж}\delta\epsilon\eta\alpha\gamma\sigma$ 120r, još i u *Krat*, *Dčn*, *Str*, *Vran* i dr.

Prednji nazal $\lambda > \epsilon$ na cijelom makedonskom području, pa ta pojava ne pokazuje unutarnja dijalektna razlikovanja. Tako je u *Rdm*: $\beta\lambda\text{ж}\eta\epsilon\epsilon\sigma$ 120/11, u *Zag*: $\mu\lambda\sigma\epsilon\sigma\tau\eta$ 54v, $\mu\lambda\mu\epsilon\tau\eta$ 196v, $\mu\beta\lambda\alpha\eta\delta\epsilon\sigma\tau\eta$ 153r. Vrlo je česta u kratkim zamjениčkim oblicima, u *Rdm*: $\mu\epsilon$ 137/18, 159/14, $\epsilon\epsilon$ 125v, 169, u *Zag*: $\mu\epsilon$ 52r, 104v, 157v, $\tau\epsilon$ 95r, 96r, $\epsilon\epsilon$ 14r, 53v, 72v i dr.

Izjednačenje λ i τ predstavlja tipično makedonsku pojavu (РИБАРОВА 1991: 162), poznatu gotovo svim makedonskim crkvenoslavenskim tekstovima, kao npr. u *Grig*: akuzativ množine $\lambda\lambda\text{ж}\mu\lambda$ $\beta\lambda\sigma\tau\eta$ 33, nominativ množine $\mu\tau\eta\sigma\tau\eta$ 74 i još u *Rdm*, *Pog*, *Bon*, *Karp* i dr. Često je miješanje λ sa τ , u *Dbm*: $\sigma\beta\lambda\tau\eta$ 75a, umjesto $\sigma\beta\tau\eta$, ali isto i u *Dbm*: $\sigma\beta\mu\lambda$ 105a umjesto $\sigma\beta\mu\lambda$, gotovo redovito u raznim oblicima glagola $\mu\tau\lambda\sigma\tau\eta$, u *Dbm*: $\mu\tau\beta\delta\lambda\mu$ 87a, 167a, $\mu\tau\beta\delta\lambda\mu\sigma$ 81b, a zamjena postoji i u *Rad*: $\mu\lambda\alpha\eta\lambda\text{ж}$ 13a, 129a, $\mu\lambda\alpha\eta\lambda\delta$ 65c, $\sigma\lambda\delta\lambda\sigma\tau\eta\mu\lambda$ 57a23 i dr.

Jedna je od posebnosti makedonske redakcije crkvenoslavenskoga pojava miješanja nazala koja je zastupljena u različitoj mjeri. Pojava se očituje u tome što se iza neparnih palatalnih suglasnika koji su počeli gubiti palatalnost, kao što su σ , ж , μ , $\text{ж}\delta$, σ , ж , σ , kao i na početku sloga, odnosno iza j , mijenjalo $\lambda > \mu$ (КОНЕСКИ 1965: 40). Tako je u *Jov*: $\text{ж}\mu\tau\beta\lambda\mu$ 8r, akuzativ množine $\sigma\beta\mu\lambda$ 10v, $\mu\epsilon\mu\lambda\sigma\tau\eta$ 120r, $\sigma\tau\beta\mu\lambda\text{ж}\mu\tau\eta$ $\sigma\lambda$ 28v, u *Bon*: $\sigma\tau\delta\mu\tau\beta\lambda\mu$ 104v, a isto i iza j , najčešće $\mu\lambda > \mu\text{ж}$, u *Zag*: $\mu\beta\lambda\mu$ 74r, $\lambda\epsilon\text{ж}\mu\text{ж}\mu\sigma$ 17r, $\mu\text{ж}\mu\lambda$ 23v, 29v, 174v, u *Orb*: $\mu\text{ж}\mu\lambda\mu\sigma$ 88b i dr. Prijelaz $\lambda > \mu$ iza suglasnika σ , ж redovita je pojava u tekstovima Ohridske škole kao i u istočnomakedonskim tekstovima. Pisanje skupine $\mu\text{ж} < \mu\lambda$ tipično je samo za ohridske tekstove,¹⁶ *Bon*: $\mu\text{ж}\delta\lambda$, $\mu\text{ж}\sigma\tau\eta$, *Šaf*: $\text{ж}\delta\mu\text{ж}\mu\sigma$ 105v, 112r, $\mu\text{ж}\delta\sigma$ 47v, 48r, u *Zag*:

¹⁶ Takva zamjena nalazi se i u drugim tekstovima, kao npr. u *Vran* koji je nastao na području sjeverne Makedonije: $\mu\lambda\sigma\mu\text{ж}\mu\tau\eta$ 1b, 20b, $\mu\text{ж}\sigma\tau\eta$ 8a, $\mu\text{ж}\delta\lambda$ 11a, ali taj tekst i prema drugim

вѣзначѣна 8r, 11r, 180v, 182r. Iza parnih mekih suglasnika ρ', λ', н', е' i usne-
nih suglasnika + j provodila se promjena ѡ > а, npr. u *Jov* u 1. licu jednine
prezenta молаа 20r, разора 55v, поклона са 123r, u akuzativu jednine ženskog
roda волаа 4r, вечера 75r i dr. Miješanje nazala karakteristično je za rukopise
nastale u krugu Ohridske književne škole, a u tekstove Kratovske književne
škole ušlo je pod utjecajem liturgijskog izgovora uobičajena za Ohridsku
školu, kao i preko matica različitih provenijencija (РИБАРОВА 2000: 28).

Samoglasnik ѡ dugo je sačuvao široki izgovor kao /ja/, što je potvrđeno
izgovorom onodobnih slavenskih posuđenica u grčkom jeziku: λάσκα za
лѣска, βριάζα za врѣза i sl. (КОНЕСКИ 1965: 45). U starijim rukopisima
rijetka je zamjena ѡ > е, u *Dbm*: сънети са 88a, разоумению 76b. Kasnije,
krajem 13. stoljeća, ѡ > е u svim dijelovima Makedonije, pa refleks tog
samoglasnika nije diferencijalan za makedonski jezični teritorij kao što je
to slučaj u nekim drugim slavenskim jezicima (primjerice hrvatskom i dr.).

U crkvenoslavenskim tekstovima makedonske redakcije došlo je do mi-
ješanja ѡ sa и, odnosno do neutralizacije fonološke razlike između tih dvaju
fonema i njihova slijevanja u jedan glas, и. Ta se pojava očituje i u drugim
crkvenoslavenskim redakcijama. Poznata je već u 11. stoljeću i prvi su pri-
mjeri zabilježeni već u *Mar*, na sjeveru, a promjena se zatim protezala na
jug. U ohridskim tekstovima, koji su arhaičniji, ѡ se dulje održalo na svojem
etimološkom mjestu. Zamjena ѡ > и u 12. i 13. stoljeću bila je još uvijek u
tijeku (ЩЕПКИН 1906: 195).

4.2.2. Suglasnički sustav

Makedonski jezik u usporedbi s ostalim suvremenim slavenskim jezi-
cima ima manji broj suglasnika (usp. МИHALJEVIĆ 2002: 230). Proces
depalatalizacije odnosno otvrdnjivanja suglasnika započeo je još u crkveno-
slavenskom razdoblju. Ono što je bilo govorna karakteristika može se pratiti
i u pisanim tekstovima. Otvrdnjivanje mekih suglasnika obuhvatilo je meke
neparne i meke parne suglasnike. Mekoća se dulje čuvala u nekim južnoma-
kedonskim govorima. Kod neparnih suglasnika mekoća se dulje čuva kod ч,
s iznimkom tekstova u kojima je odražen ohridski govor.

---

osobitostima pokazuje da se nadovezuje na arhaičnu makedonsku školu. On čuva tragove
neke stare glagoljske matice, a u nekim dijelovima ima dodirnih točaka s *Ohr* (КОНЕСКИ
1956: 66).

Kao što je već istaknuto u odlomku o pravopisu, potvrđeno je gubljenje epentetskog λ , ali tekstovi u kojima se čuva taj glas pokazuju konzervativnost i priklanjaju se tradicionalnoj književnoj normi, pa ne odražavaju suprotno stanje u govornom jeziku.

Uporaba suglasnika s još je jedna posebnost makedonskih tekstova, ali nije prisutna u svim rukopisima. Novo s (ζ) pojavilo se već u nekim kanonskim tekstovima, a kasnije i u tekstovima makedonske redakcije crkvenoslavenskoga kao u *Dbm*: $\zeta\lambda\omicron$ 6b, 25b, $\zeta\beta\epsilon\zeta\Delta\Upsilon$ 15a, $\text{пoл}\zeta\alpha$ 64b, $\text{п}\epsilon\text{н}\alpha\zeta\beta$ 64b i u *Ohr*, *Bon* i dr.

Do nekih promjena u suglasničkom sustavu došlo je nakon gubljenja slabih jerova kada su nastale nove suglasničke skupine. Pri tome je karakteristično jednačenje po zvučnosti suglasnika koji su dolazili u neposredan dodir u različitim položajima u riječi, kao što je slučaj u početnim skupinama: $\epsilon\Delta$ - > $\zeta\Delta$ -, u *Dbm*: $\zeta\Delta\epsilon$ 89b, $\zeta\Delta\rho\alpha\beta\alpha$ 90b; $\epsilon\beta$ - > $\zeta\beta$ -, u *Rad*: $\text{и}\zeta\beta\text{opи}\zeta\text{и}\zeta$ 18a, $\epsilon\tau$ - > $\phi\tau$ -, u *Orb*: $\phi\tau\text{op}\alpha\lambda$ 47c, $\phi\tau\text{op}\rho\epsilon$ 146c, $\phi\tau\text{opи}\zeta\epsilon\beta$ 134c; u središnjem položaju: $-\kappa\Delta$ - > $-\Gamma\Delta$ -, *Dbm*: $\text{ни}\Gamma\Delta\epsilon$ 125a, 137b, u *Rad*: $\text{ни}\Gamma\Delta\epsilon$ 88d, $-\epsilon\Delta$ - > $-\zeta\Delta$ -, u *Orb*: $\text{в}\zeta\Delta\epsilon$ 114c, 149a, $-\beta\kappa$ - > $-\beta\kappa$ -: $\text{т}\alpha\beta\kappa\text{op}\epsilon$, $\text{т}\alpha\beta\kappa\text{и}$, $\text{т}\alpha\beta\kappa\text{и}\text{м}\beta$; $-\zeta\kappa$ - > $-\epsilon\kappa$ -: $\text{в}\epsilon\kappa\text{op}\epsilon\text{нн}\beta$, $\text{в}\epsilon\kappa\text{op}\epsilon\text{нн}\beta\alpha$, $-\beta\Delta$ - > $-\psi$ -: $\text{т}\rhoи\zetaи$; $-\Gamma\epsilon$ - > $-\kappa\epsilon$ -: $\text{в}\beta\text{л}\epsilon\kappa\zetaи$; $-\Gamma\kappa$ - > $-\kappa(\kappa)$ -, $\text{л}\epsilon\kappa\zeta\epsilon$, $\text{л}\epsilon\kappa\zetaи$ i dr.

Nakon ispadanja slabih jerova dogodile su se i asimilacijske promjene, a zatim su se geminate slijevale u jedan glas. Vidljivo je pojednostavnjivanje nekih suglasničkih skupina: $-\zeta\beta\Delta\eta$ - > $-\zeta\eta$ -, $-\epsilon\tau\eta$ - > $-\epsilon\eta$ -, $-\epsilon\tau\lambda$ - > $-\epsilon\lambda$ -, $-\tau\epsilon$ - > $-\epsilon$ -.

Izražene promjene susreću se u starim skupinama: $-\epsilon\zeta\epsilon$ -, $-\epsilon\zetaи$ > $-\epsilon\tau\epsilon$ -, $-\epsilon\tauи$ -. Čuvanje skupine $-\epsilon\zeta$ - smatra se karakteristikom ćirilometodskog razdoblja, što je kasnije bilo prihvaćeno kao pravopisna norma u Klimentovoj Ohridskoj školi (РИБАРОВА 1986: 73). Skupina $-\epsilon\tau$ - bila je tipična za makedonske tekstove 12. i 13. stoljeća, a vidljivo je i kolebanje između uporabe skupina $-\epsilon\tau$ - i $-\epsilon\zeta$ -.

4.3. Morfološke i morfosintaktičke značajke

Na morfološkoj i na morfosintaktičkoj razini u tekstovima makedonske redakcije crkvenoslavenskoga nastalo je niz promjena uzrokovanih promjenama jezične strukture pod utjecajem balkanske jezične sredine. Došao je do izražaja prijelaz od sintetizma k analitizmu, a poticaj su nekim promjenama bili i pomaci u fonološkom sustavu.

4.3.1. Imenski sustav

U imenskom sustavu počinje se narušavati fleksijski sustav što će dalje rezultirati gubljenjem padeža i prelaskom u analitizam. Takve su promjene rezultat međujezičnih dodira na Balkanu, a dovele su do oblikovanja novoga strukturnog tipa jezika. Postupna balkanizacija odražena je u nizu promjena na morfološkoj i na sintaktičkoj razini. Promjene u padežnom sustavu bile su potpomognute i fonološkim procesima, što je dovelo do izjednačenja nekih padežnih oblika.

Proces reduciranja padeža tekao je tako da su se najprije izjednačavali akuzativ i nominativ: *свѣдѣ же адыамъ женѣ своѣ евра Orb 55d* – *еврѣ Grig*, *разоритѣ соурина Orb 71a* – *соуринѣ Grig*, *владѣи видѣвши небо и земѣ Šaf 22v* – *владѣи видѣи небо и земѣ Orb 54a*. Pojavom analitizma i širenjem funkcije akuzativa s tim su se padežom počeli izjednačavati i instrumental, genitiv i lokativ, što pokazuje da je bio narušen osjećaj za sintaktičku službu pojedinih padeža. Primjeri zamjene akuzativa i lokativa često se nalaze u *Rad*: *иди въ июдеи 7d* – *въ июдеи Mar, Asem*, *жена сѣщи въ точение крѣви 70b* – *въ точении Zogr, Mar, Asem*. Došlo je do pojave jednoga općeg, nominativno-akuzativnog padežnog oblika i do raspadanja padežnog sustava, što dolazi do izražaja i u uporabi tog oblika s različitim prijedlozima, kao u *Orb*: *милость ради 93d*, *ѿ горы до низъ 189c*, *си ѿ сава придепѣ 198a* – *савы Grig* i sl.

Takve promjene najbrže su ulazile u tekstove u kojima je dolazio do izražaja lokalni jezik pisara, a to su u početku bili zapisi na marginama rukopisa u kojima su se pisari mogli najslobodnije izražavati, rasterećeni pritiska kanona i liturgijskih zakonitosti. Odstupanje od književne norme bilo je potaknuto promjenama u govornom jeziku pisaca čiji je osjećaj padežnih odnosa bio već narušen.

Na morfološkoj razini reorganizirale su se imeničke paradigme u okvirima sustava koji je još uvijek bio sintetički. Kod imenica se smanjuje broj deklinacijskih tipova (osnova), osobito na račun mekih osnova neproaktivnih tipova, a povećava se funkcionalna opterećenost pojedinih tipova nastava-ka (КОНЕЦКИ 1964). Među njima se primjerice raširila uporaba morfema *-ов-*: kod *o*-osnova, u *Ohr*: *иванови 9r*, *чл<овѣ>кови 36v*, u *Bit*: *адыамови 90r*, kao i kod *i*-promjene, u *Dbm*: *г<оспод>ви 30v, 94v*, u *Hlud*: *огневи 70v*. Širi se nastavak *-иѣ*, *-е* u nominativu množine imenica muškog i ženskog roda, u

Vran: мѣжнѣ 9r, 14v, u *Hlud*: коннѣ 129r, корабнѣ 125v. Kod imenica muškog roda u različitim osnovama prevladao je nastavak -ен u genitivu množine, u *Šaf*: гвоздѣн 45r, пѣтѣн 51v. Imenice suglasničkih osnova počele su dobivati nastavke samoglasničkih, produktivnih osnova, npr. u *Šaf*: на небо 46v, на жрѣба 107v.

Primjeri vokalizacije љ > о u postponiranoj pokaznoj zamjenici razmotreni su prethodno u ovom radu. Taj je fonološki proces pridonio uobičajenju članskoga morfema, morfološkog pokazatelja kategorije određenosti u makedonskom jeziku. To osobito potvrđuju primjeri u kojima se članski morfem očituje u okviru sintagme, odnosno prelazi na prvi član u sintagmatskom nizu, na pridjev (KONECKI 1965: 129):¹⁷ въ горкыиъсь часъ *Orb* 181c, самьтъ оуво д<а>в<ы>дѣ *Rad* 130b, тькмо едннѣтъ въ нь же вьнидоша *Rad* 2d. U posljednim primjerima nema člana u grčkom tekstu Evandjelja (УГРИНОВА-СКАЛЛОВСКА; РИБАРОВА 1988: 67).

U rukopisima je potvrđena jednostavna i složena promjena pridjeva, kao i njihova usporedna uporaba. Utjecajem arhaičnih predložaka smatraju se nestegnuti pridjevski oblici, u *Rad*: вѣчнн 13c, неправеднаго 108a, дроуѣоуѣмоу 38d, u *Jov*: боли 83v, 104v, божи 1r, 12r. U složenoj promjeni postupno počinje zamjena nestegnutih oblika stegnutim oblicima zamjeničke promjene, npr. u *Orb*: горкаго 33a, вл<а>горуѣмноу 59c i sl. Prisutnost nestegnutih oblika znatno je manja i ograničena je na nominativ. Zabilježeni su i neki stariji oblici pridjevske promjene kao u *Rad*: в<о>жеи 81b, велен 3d, *Jov*: искрѣнен 54v, *Orb*: велен 67b, 219b, в<ож>ен 133a, 142d i dr.

Primjeri analitički izražene komparacije vidljivi su već u 12. stoljeću, i to najprije kod priloga¹⁸ u komparativu, u *Bit*: поминанте ма братнѣ помного,¹⁹ u *Orb*: тои д<ь>нѣ порано поемь сл<о>ѣжв<ѣ> 92d, г<о>спод<и> пом<и>лоуи побрѣзо 83a, и станѣтъ прѣдѣ с<ва>тѣимн враты мало понапрѣдѣ 210a²⁰, kao i u superlativu, u *Šaf*: напаче 86r, 127r. Analitički oblici superlativa priloga zastupljeni su u *Bit*, *Orb*, *Hlud* i dr.

¹⁷ Takav je primjer zabilježen u *Dbj*: злѣютѣ рѣвѣ 22v – злѣлѣ рѣвѣ тѣ *Zogr* – злѣлѣ рѣвѣ *Mar* (ЦОНЕВ 1906: 115).

¹⁸ Najstariji primjeri analitičke komparacije (iz 12. i 13. st.) zabilježeni su kod priloga (ИЛИЕВСКИ 1988: 143).

¹⁹ Primjer se nalazi u zapisu, gdje su oblici iz narodnoga jezika lakše ulazili.

²⁰ Primjeri u *Orb* nalaze se u bilješkama u tipiku, u koje je lakše ulazio narodni jezik.

U zamjeničkom sustavu došlo je do nekih pomlađivanja. Lična zamjenica za 1. lice jednine ima oblik азъ, u *Orb*: не смѣж азъ 83c, азъ не раззѡмѣхъ 7b. U *Bit* je u zapisu zabilježen oblik s prejotacijom ѡзъ 54, pored uobičajenih азъ 53r i dr. U 3. licu jednine muškog roda uz oblik тъ rabe se i noviji oblici kao тои, u *Bon* (ЩЕПКИН 1906: 103), u *Rdm*: тои естъ в<о>ръ вашъ 35, тои в<о>ръ мои 50, i nešto rjeđe тѣи,²¹ u *Rdm*: 42v, 49, 86v; u *Šaf*: тои 71v, 78v, 110r, 119r, rjeđe тѣи 33v, 37r, 59r. U 3. licu proširena je i zamjenica онъ. U množini su prisutni sljedeći oblici: тие, тии, тѣа, u *Rdm*: тие 34v, тии 118v, u *Orb*: въ тѣа дны 61d, 63c.

U dativu jednine posvjedočena je i uporaba kratkog oblika zamjenice, i to u proklizi, što sasvim odgovara stanju u suvremenom makedonskom jeziku, npr. u *Rdm*: да мѡу даваѡтъ 1v, хрѡна мѡу 1v, u *Orb*²²: прѣво пои параклитикъ. таж<е> триѡд, егда мѡ прѣс<н> дондет 26c, а триѡд, гдѣ мѡ донде прѣс<нъ> 29d, и подаль мѡ еси видѣти 232d, с<зин>ъ мѡу естъ (13. st.).

Upitna zamjenica чѣто potvrđena je u obliku koji je putem narodnog jezika postao standardni u makedonskom jeziku, u *Bit*: цѡ 9r, 64v, 70v,²³ u *Orb*: 25c.

U uporabi relativne zamjenice uopćen je jedan nepromjenljivi oblik. U nekim rukopisima to je oblik иже: *Rad*, *Dbj*, *Krat*, *Ohr*, *Vran*, *Rdm* i dr., dok je u *Dbm* i dr. to oblik ѡже.

4.3.2. Glagolski sustav

U usporedbi s imenskim sustavom koji je pretrpio znatne promjene koje su dovele do potpuna narušavanja imenske promjene, glagolski je sustav²⁴ u crkvenoslavenskim tekstovima makedonske redakcije znatno očuvaniji. Čuva se dosta arhaičnih oblika kao: stariji tip aorista, arhaični oblici participa preterita i sl. Pomlađivanja u glagolskom sustavu odražena su prije svega u raspodjeli nekih nastavaka u pojedinim oblicima, izjednačavanju prezentske i infinitivne osnove, a odraz su našli i slučajevi dijalektnog pomlađivanja koje je ulazilo iz govora pisara.

²¹ U *Orb* je stariji oblik тъ uporabljen 21 put, тои 20 puta, а тѣи 15 puta.

²² Prva su dva primjera iz uputa u tipiku u koje je lakše ulazilo pomlađivanje iz narodnog jezika, а други je iz himnografskog dijela.

²³ Primjeri se nalaze u zapisima.

²⁴ Više o stanju u glagolskom sustavu v. u МАКАРИЈОСКА; ЦРВЕНКОВСКА 2012.b.

Utjecaj govornog jezika u prezentu očituje se u nastavku za 2. lice jednine -шь, u *Dbj*: творишь 12r, r<лдо>лшъ 67v, *Grig*: ѿдешъ 82r, *Šaf*: можешъ 90v, ѿврзешъ 87r i dr.

U prezentu se gubi nastavak -тъ u 3. licu jednine, češće u rukopisima koji potječu iz sjevernih i jugoistočnih područja, a rjeđe u rukopisima Ohridske književne škole, s iznimkom oblika glagola вѣтити (ЩЕПКИН 1906: 225). U tekstovima 12. i 13. stoljeća koji potječu iz Ohridske književne škole primjeri su s ispuštenim nastavkom rijetki.²⁵

Tipično makedonska inovacija na slavenskom jugu, koja odražava živi narodni govor, nastavak je -ме u 1. licu množine prezenta koji se pojavljuje najprije kod atematskih glagola, a zatim i kod svih ostalih. U tekstovima Ohridske škole taj se nastavak nalazi već u 12. stoljeću. Potvrđen je kod atematskih glagola: еме *Ohr* 13r, *Bon* 134b, *Bit* 88r, *Orb* 179b, имаме *Ohr* 20v, 78v, *Bon* 25b, *Bit* 5r, 87v, *Zag* 92r, вѣме *Bon* 155b, даме *Ohr* 27r, 28r, ѿме *Orb* 6b, kao i kod tematskih : вѣроуеме *Ohr* 31v, вчистиме са *Zag* 13v. Uz taj pojavljuje se i stariji nastavak -мъ, kao i varijante -мъи и -ми.

Pomoćni glagol вѣтити u 3. licu jednine već je rano dobio oblike koji su danas karakteristični za makedonski jezik. U *Bon*: псано во е 57.2, u *Orb*: ты вл<а>гъ си 10с, то да е 25d, 25с, цю е 25с.²⁶

U 3. licu množine prezenta prevladao je jedan od dvaju oblika nastavka: -ѣтъ ili -атъ. Uopćavanje nastavka -атъ povezuje se sa stanjem u nekim zapadnomakedonskim dijalektima (ВИДОЕСКИ 1999: 208), dok uporaba nastavka -ѣтъ odražava stanje na najvećem dijelu makedonskog prostora.

U aoristu ima starijih, arhaičnih asigmatskih oblika koji su bili prenošeni iz predložaka,²⁷ u *Dbm*: придъ 81a, 124b, обрѣтъ 115a, сьнидѣ 139b, обрѣтѣ 117b, u *Bon*: придъ 198.2, изъидъ 238.1, вбрѣтъ 200.2, проидѣ 22.1, нападѣ 95.1, u *Orb*: наидѣ 180a, придѣ 198a, нападѣ 40a, 176b. Tipično je i izjednačavanje paradigma aorista i imperfekta, tako da oblici

²⁵ U ohridskom gradskom govoru, kao i u nekim drugim zapadnomakedonskim govorima i danas se čuva nastavak -т u 3. licu jednine prezenta (КОНЕСКИ 1965: 162, 190; ВИДОЕСКИ 1998: 70).

²⁶ Primjeri iz *Orb* nalaze se u bilješkama iz tipika. Slično stanje očituje se i u zapisima nekih rukopisa: да е прокла<т> *Karp*, чѣ медъ аще и на черовѣ корѣ е нь благъ е *Lobk*.

²⁷ U nekim su tekstovima takvi oblici rijetki i vidi se da ih pisari više nisu razumjeli, pa su ih zamjenjivali prezentskim oblicima, u *Rad* сѣдѣтъ 157d umjesto сѣдѣ (УГРИНОВА-СКАЛОВСКА; РИБАРОВА 1988: 59), slično i u *Vran*: сьнидѣтъ, приидѣтъ (КОНЕСКИ 1956: 40).

sigmatskog aorista dobivaju nastavak -шѣ pod utjecajem imperfektnog nastavka -хѣ, u *Dbm*: придошѣ 18b, изидошѣ 161a, обрѣтошѣ 117b, 119a, u *Bon*: дашѣ 38b (u *Pog*: даша), u *Orb*: подвижашѣ сѧ 187d (u *Hlud*: подвижашѣ сѧ). Poticaj za izjednačavanje nastavaka najvjerojatnije je u morfološkim analogijama, a pojava je možda potpomognuta i miješanjem nazala u položaju iza ш. Imperfekt u 3. licu množine čuva nastavak -хѣ, u *Dbj*: помыслихѣ 37r, u *Lobk*: видоухѣ 125c, i to najčešće u stegnutom obliku.

I u imperativu su se nastavci ujednačili, pri čemu je najraširenija pojava proširenje nastavka -ѣте na cijelom makedonskom području (РИБАРОВА 2005: 160), u *Dbm*: покажѣте 138v, взнемаѣте 44r, u *Grig*: г<ладо>лѣте 13r, любѣте 13r, pored г<ладо>лите 54v, любите 132r, 99r. Ti su oblici odraz govornog stanja, obično u centralnomakedonskim govorima, što se potvrđuje njihovom uporabom u zapisima: простѣте u *Bit* i u *Rdm*.

Gubljenje participa ili izjednačavanje njihove funkcije s funkcijom ličnih glagolskih oblika započelo je uporabom veznika и ispred participa, u *Rad*: азъ пришьдѣ и исыцѣлѣ и 38c, слышавше же оученици его и придоша пакы въ ер<оу>с<а>л<и>мъ 77d. Primjeri zamjene participa ličnim glagolskim oblikom i obratno česti su u *Orb*: прогонатѣ 50c – прогонаше *Zag*, видѣ та 85a – видѣвъ та. Nerazlikovanje između funkcije participa i ličnih glagolskih oblika izraženo je uporabom participa u kontaktnom položaju: вл<а>годараше въпиѣше *Orb* 155b – вл<а>годара вопиешъ *Zag*. Reduciranje sustava participa dovelo je do pojave jednoga općeg, okamenjenog oblika participa prezenta na -це/-ци.

Kao znak arhaizma prvoga aktivnog participa preterita glagola s osnovom na -i nalazi se i stariji način tvorbe, kao npr. u *Bit*: поць сѧ 19v, 23v, вчиць 17r, 18r, u *Orb*: ѧвль сѧ 20a, поць сѧ 47a – поствив сѧ *Šaf*, възвращь 30a – възратив *Šaf* i sl.

Već se u 12. stoljeću kao pomlađivanje pojavljuje i završetak -ле u drugom aktivnom participu preterita, u *Grig*: вѣ ходоиле 18v, zatim i u *Orb*: рекле ете 140b, što se smatra tipično makedonskom inovacijom (РИБАРОВА 2005: 90, 158).

U vezi sa složenim glagolskim oblicima treba istaknuti da perfekt nije preuzeo ulogu općega prošlog vremena kao u većini slavenskih jezika. U makedonskom jeziku do danas su u živoj uporabi aorist i imperfekt. Perfekt je u tekstovima makedonske redakcije najčešće u 2. i 3. licu jednine, u *Rdm*:

сказалъ еси 71r, *Hlud*: далъ еси 11v, *Lobk*: оудивила еси 131v i dr. Daljnji razvoj perfekta na makedonskom području očituje se u primjerima u kojima se on u 3. licu pojavljuje bez pomoćnog glagola, kao u *Šaf*: ꙗже ми истъкалъ сдѣтелъ 75r, аще не смѣрилъ творъцъ мѣслъти и расыпалъ 76v.

Postoje dva načina tvorbe futura od kojih je češći onaj koji kao pomoćne glagole rabi glagole хотѣти, имѣти, начати. Glagol хотѣти u makedonskom se pretvorio u nepromjenljivu česticu *ke*. U crkvenoslavenskim tekstovima makedonske redakcije glagol имѣти uobičajeno se rabi uz negaciju, u *Rdm*: не имамъ поставити 85r, u *Orb*: не имамъ поговѣити 120d. Drugi način tvorbe futura uključuje drugi aktivni particip preterita i oblike tematske promjene glagola быти, u *Rdm*: что ти са бѣде избыло 3v.

U kondicionalu ima primjera čuvanja stare konjugacije, npr. u *Grig*: аще во бѣ ходиле вѣрѣли во бѣ 18v – бышѣ ходили вѣрѣтали бышѣ *Lobk*.

Текстови из овог раздоблја одликују се поступном замјеном супина инфинитивом. Инфинитив почиње губити своју изражајност и замјенjuje се да-конструкцијом или одређеним глаголским обликом. Аналитичке тенденције у балканским језицима довеle су до превласти описних над синтетичким инфинитивним облицима (ИЛИЕВСКИ 1988: 204).

4.4. Leksik

U tekstovima makedonske redakcije crkvenoslavenskoga zastupljen je osnovni leksički fond crkvenoslavenskoga jezika, obogaćen nizom leksema kojih nema u drugim redakcijama crkvenoslavenskoga jezika.²⁸ Osobito su originalnim leksemima bogati himnografski tekstovi. Tekstove Ohridske književne škole karakterizira velika leksička konzervativnost, obilje leksičkih arhaizama koji ih povezuju s leksikom kanonskih tekstova: ашоуѣтъ, бални, баление, вѣлаати са, древле, женихъ, знаменати, кратъ, мѣнихъ, мытаръ, неприазнь, областъ, прѣпрѣдѣнь, пѣнасъ, развѣ, рачити, стоуденъць, сѣньмице i dr.

²⁸ Leksičko bogatstvo karakteristično za crkvenoslavenske tekstove makedonske redakcije doći će do izražaja u Rječniku (*РЕЧНИК*) na kojem se radi u Institutu za makedonski jezik »Krstе Misirkov« u Skoplju. Dosad je izišlo iz tiska nekoliko slova. U rječniku je zastupljen korpus od 29 rukopisa od 12. do 16. stoljeća koji potječu iz različitih škola makedonske pismenosti, a žanrovski su raznovrsni. Pri oblikovanju korpusa rukopisa koji čine izvore za rječnik uzeta su u obzir geografska, kronološka i tematska načela (ДЕСПОДОВА 1981.a: 23).

Izražena je prisutnost grecizama, prije svega jer su tekstovi bili prevedeni s grčkog, a i zbog toga što je riječ o kontaktnoj slavensko-grčkoj zoni gdje su pisari bili bar dvojezični. Neke grčke posuđenice imaju slavenske ekvivalente uz koje su se često rabili usporedno u istom tekstu. Veliki dio tih grecizama nije zastupljen u kanonskim tekstovima, a pedesetak takvih leksema poznato je samo u triodima makedonske redakcije (РУСЕК 1969: 173–175). Kao posljedica utjecaja grčkog bogoslužja na slavensko preuzeti su liturgijski termini koji su bili dio grčke liturgijske norme: *акатисто Bit, Šaf, аколоуџтиа Bit, анатоликии Bit, антифонъ Šaf, Zag, Orb, Hlud, аподинна Orb, Hlud, Zag, катизма Bit, Zag, Orb, литоургиа Bit, Zag, Orb, Hlud, метаниа Zag, Orb, Hlud, ортиниа Orb, просфоруа Orb, профитниа Ohr, Zag, Orb, стиџологисати Bit, Zag, Orb, Hlud, оутросъ Orb, Hlud, теотокионъ Zag, Šaf, Hlud* i dr.

U tekstovima se susreću i latinizmi koji upućuju na moravsku fazu pismenosti, u *Grig*: *алџпа, планџта* (РИБАРОВА 2014: 48), kalkovi s latinškoga, *всьеомгы (omnipotens) Orb, Grig, Pog, недѣль цвѣтънаа* i dr.

4.5. Tvorba riječi

U mlađim makedonskim crkvenoslavenskim tekstovima dobro je posvjedočeno karakteristično pomlađivanje u tvorbi riječi, kao i promjene u čestoći i raspodjeli pojedinih tvorbenih formanata.

Izvedenice sufiksom *-(е)ниџ/(-иџ)* najčešći su uzorak u tvorbi imenica koje označuju djelovanje i povezane su s jezikom nastalim u školi Klimenta Ohridskoga. Sufiks *-гѣль* veoma je plodan u makedonskim tekstovima i također se smatra utjecajem Klimentova stvaralaštva. Izvedenice tim sufiksom osobito su brojne u triodima, što se može povezati s podatkom da je upravo taj srednjovjekovni pisac bio i prevoditelj i redaktor većeg dijela prvotnog prijevoda slavenskog trioda.

U tvorbi riječi nesumnjivo dolazi do izražaja i grčki uzor, osobito u tvorbi složenica kalkiranjem (МАКАРИЈОСКА 2009). Neki plodni tvorbeni uzorci povezuju himnografske tekstove prevedene u Ohridskoj školi s originalnom himnografijom Klimenta Ohridskoga. Takvi su plodni uzorci s prvim sastavnicama *благо-*: *благодѣтъ, благоприџатънъ, благоџханънъ; бого-*: *богоблаженъ, боговидѣць, богогласъ, богогласънъ, богородительница, богочѣстънъ; все-*: *вседѣтель, всемирънъ, всесвѣтълъ; едно-*: *единогласно,*

ЕДИНОСѢЦЬНЪ, ЕДИНОЧАДЬНЪ; ЗЛАТО-: ЗЛАТОЗАРЬНЪ; СВѢТО-: СВѢТОДАВЬЦЬ, СВѢТОЗАРЬНЪ, СВѢТОНОСЬНЪ; ТРИ-: ТРИДЬНЕВЬНО, ТРИСИАНЬНЪ, ТРИСЪСТАВЬНЪ, ТРИЧИСЛЬНЪ, ТРИОУПОСТАСЬНЪ; ТРЬ-: ТРЬВЕЗНАЧАЛЬНЪ, ТРЬБЛАЖЕНЪ, ТРЬВЛЗНЕНИЕ, ТРЬСВѢТЪЛЪ, ТРЬСВАТЪ, ТРЬСЛЗНЬЧЬНЪ i sl.

Izražena je uporaba mlađeg sloja prefigiranih glagola: изгорѣти, попоустити, разгрѣвити, glagola s dva prefiksa, što je karakteristika i suvremenoga makedonskog jezika, kao u *Orb*: опрокажиѣвашѣ 39c, прозаконишѣ 44d, прѣославшавъ та 15c, učestalost iterativnih glagola, posebice sa sufiksom -ова-, kao i s novijim oblikom tog sufiksa: -оуѣа-, u *Bit*: пом<и>лѣвати 31r, u *Šaf*: цѣлоуѣаеѣъ 15v, цѣлоуѣати 26v i dr.

5. UTJECAJ KLIMENTOVE ŠKOLE NA DRUGE REDAKCIJE CRKVENOSLAVENSKOGA

Neka od razmotrenih obilježja crkvenoslavenskih tekstova iz Makedonije bila su prihvaćena kao dio norme makedonske redakcije: odsutnost bilježenja jotacije kao rezultat depalatalizacijskih procesa; redovita uporaba *ε* u svim pozicijama; nerazlikovanje pravopisa *ѣ* i *ѡ* u početnom položaju i iza samoglasnika; izgovor jerova *ѣ* > *o*, *ѡ* > *e* koji je već u 11. stoljeću za makedonsku redakciju bio normativan; miješanje nazala; uporaba *ѣ* umjesto *ѡ* iza *л'*, *н'*, *р'*, *ра* i iza *ч*, *ж*, *ш*; uporaba skupina *шт*, *жд*; skupina -*цц*- je karakteristično obilježje ćirilometodskog razdoblja, koje je kasnije bilo usvojeno kao pravopisna norma Klimentove škole; izvedenice sa sufiksom -*ниѣ*/(*ниѣ*) povezuju se uz djelatnost Klimenta Ohridskog i dr.

Navedena obilježja, koja se nalaze i u nizu rukopisa drugih redakcija crkvenoslavenskoga i pri tome upućuju na različite putove međuredakcijskih dodira u kojima se ističe makedonski predložak, u paleoslavističkoj literaturi obično se označavaju terminom *makedonizmi*.

Rukopisi su lako migrirali iz jedne sredine u drugu. Tako je došlo do međuredakcijskih dodira i uzajamnih utjecaja u raznim redakcijama crkvenoslavenskoga. Taj utjecaj odrazio se na pravopisnoj, jezičnoj, jezičnostilskoj, tekstološkoj i drugim razinama. U vezi s međuredakcijskim dodirima važno je mjesto makedonske srednjovjekovne pismenosti u razmjeni kulturnih dobara. Autoritet Klimenta Ohridskoga pridonio je da se neka obilježja makedonske redakcije očituju i u rukopisima drugih redakcija. Međuredakcijski

dodiri ostvarivali su se raznim putovima, pa se središtem takvih dodira smatraju i svetogorski manastiri i Sinaj, ili su knjige bile prenošene, kao predlošci, najčešće iz ohridskoga književnog kruga, u Rusiju, Srbiju, Bosnu, Hrvatsku i u druga središta (ЦРВЕНКОВСКА 2014: 113–116).

Postoje neki pokazatelji o prisutnosti glagoljske tradicije u Rusiji, kao i jasni jezični pokazatelji makedonskog podrijetla predložaka, kao što je izgovor jerova љ > о, њ > е, zatim uporaba nejotiranih samoglasnika iza otvrdnutih palatala, morfološki arhaizmi kao asigmatski aorist, stariji tip prvoga aktivnog participa preterita, arhaični leksički elementi kao *зачало, областъ, искръ, прижитие, прапръда, изнврити* i sl., izvedenice sa sufiksom -ъствие, imperfektivni glagoli na -ова/-ева i druge jezične crte.²⁹

U najstarijim rukopisima srpske redakcije crkvenoslavenskoga, *Miroslavljevu* i *Vukanovu evanđelju* iz 13. stoljeća, posvjedočene su neke crte karakteristične za makedonske rukopise crkvenoslavenskoga, kao uporaba skupina шт, жд, uporaba ѣ umjesto ѡ iza л', н', р', па i iza ч, ж, ш. U *Miroslavljevu evanđelju* ima dvadesetak potvrda vokalizacije љ > о (ДЕСПОДОВА 1984: 252–253; УГРИНОВА-СКАЛОВСКА 1988: 161).

Neprijeporne su veze između hrvatskoglagoljske i makedonske pismenosti.³⁰ Uporaba makedonskih matica za neke hrvatskoglagoljske rukopise upućuje na kontakte s makedonskim središtima, što se očituje na različitim razinama. Takvi utjecaji odraženi su u *Grškovićevu* i *Mihanovićevu apostolu* (ŠTEFANIĆ 1969: 14; 1970: 37–38), u *Fraščićevu psaltiru* (GRABAR 1985: 96), *Brevijaru Vida Omišljanina* (MIHALJEVIĆ 1997: 129) i u drugim tekstovima. U kontekstu djelatnosti Klimenta Ohridskoga³¹ značajna je zastupljenost nekih Klimentovih tekstova u hrvatskoglagoljskim brevija-

²⁹ »Учитывая наличие в служебных минеях языковых особенностей, характерных для южнославянских памятников западного происхождения, и языковое сходство служебных миней с произведениями учеников Кирилла и Мефодия, можно высказать гипотезу, что их перевод в X–XI вв. осуществлялся македонскими книжниками. Относительно оригиналов *Минеи Дубровского, Ильиной книги* и *Путяжиной минеи* допустимо предполагать, что они возникли в Македонии« (ПИЧХАДЗЕ 2009: 306).

³⁰ Više literature o tome u CRVENKOVSKA 2015.

³¹ »Upravo je otok Krk čuvao najstarije glagoljske kodekse: Kločev glagoljaš i Grškovićev apostol. Također su baš u vrbničkim glagoljskim brevijarima umetnute u brevijarske oficije najstarije slavenske književne vrste iz pera Klimenta Ohridskoga: Pohvala Ćirilu u trećoj varijanti službe u čast sv. Braće u brevijaru vrbničkog popa Mavra iz 1460. i naša uskrсна himna oblikovana od istočnih himnodijjskih elemenata u Vrbničkom III brevijaru iz 15. stoljeća« (PANTELJIĆ 1967: 56).

rima. Tako je u Službi Ćirilu i Metodu u *Mavrovu brevijaru* prvih pet lekcija uzeto iz *Pohvale Ćirilu Klimenta Ohridskog* (PANTELIC 1965: 116). Uskrсни himan u *III. vrbničkom brevijaru* oblikovan je od istočnih himnodij-skih elemenata i u velikom se dijelu poistovjećuje s himnom u *Ohridskom (Zag) triodu IV d 107* (PANTELIC 1967: 42). Taj glagoljaški himan pokazuje više jezične i sadržajne srodnosti s istim troparima makedonske redakcije od ruske i srpske (PANTELIC 1967: 55–56).

Utjecaj makedonske književne tradicije posvjedočen je i u najstarijoj bosanskoj književnosti. Bosanski bogumilski tekstovi s početka 15. stoljeća sadrže tragove glagoljaških izvornika i slijede jezična i redakcijska obilježja tekstova arhaične Ohridske škole.

U razmatranju međuredakcijskih dodira svakako treba uzeti u obzir i obrnut smjer: utjecaj drugih redakcija crkvenoslavenskog jezika na makedonsku, pri čemu je najizraženiji bio dodir sa srpskom i ruskom redakcijom crkvenoslavenskoga.

IZVORI

- Asem – *Assemanijev evanđelistar*, 10.–11. st., Vatikan, Biblioteca apostolica Vaticana, *Cod. Vat. Slav. 3 glag.*
- Bit – *Bitolski triod*, 12. st. Sofija, *BAH 38*.
- Bon – *Bolonjski psaltir*, 13. st. (1230.–1241.), Bolonja, Sveučilišna knjižnica u Bolonji, *BUB 2499. Ex. Bib. S. Salv. 583*.
- Dbj – *Dobrejševo evanđelje*, 13. st., Sofija, Nacionalna biblioteka »Kiril i Metodij«, *HBKM 17 (307)* + Beograd, Nacionalna biblioteka *br. 214*.
- Dbm – *Dobromirovo evanđelje*, 12. st., Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB Q. n. I. 55* + Sinaj, manastir Sv. Katarina, *MS 43/O + MS 7/N* + Pariz, Nacionalna biblioteka, *Slav 65*.
- Dčn – *Dečanski psaltir*, 13. st., Sankt-Peterburg, Ruska narodna biblioteka, *PHB Гильф 17*.
- Grig – *Grigorovičev parimejnik*, 12.–13. st. Moskva, Ruska državna biblioteka, *РГБ Гпуз 2 (M 1685)*.
- Hlud – *Hludov triod*, 13 st., Moskva, Državni povijesni muzej, ГИМ, *Хлуд 133*.
- Jov – *Pop Jovanovo evanđelje*, 13. st., Zagreb, HAZU, *III c 1*.
- Karp – *Karpinsko evanđelje*, 14. st., Moskva, Državni povijesni muzej, ГИМ, *Хлуд. 28*.
- Krat – *Kratovsko evanđelje*, 14. st., Skoplje, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, *HYB Ms 20*.
- Lobk – *Lobkovski parimejnik*, 1294.–1320., Moskva, Državni povijesni muzej,

ГИМ Хгуд. 142.

- Mar – *Marijinsko evanđelje*, 10.–11. st., Moskva, Ruska državna biblioteka, *РГБ Гпуз 6* + Beč, Austrijska nacionalna biblioteka, *Cod. slav. 146*.
- Ohr – *Ohridski apostol*, 12. st., Moskva, Ruska državna biblioteka, *РГБ Гпуз 13* (*M 1695*).
- Orb – *Orbelski triod*, 13. st., Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB F. n. I. 102*, Врк., Вяз. *F. 124/4, F. 124/10*.
- Pog – *Pogodinov psaltir*, 13 st., Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB Пог.8*.
- Rad – *Radomirovo evanđelje*, 13. st., Zagreb, HAZU, *III b 24* (*Mih. 6*).
- Rdm – *Radomirov psaltir*, 13. st., Sveta Gora (Atos) 1 Д 13 + Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB Q. n. I. 11*.
- Sin – *Sinajski psaltir*, 11. st., Sinaj, samostan sv. Katarine, *Cod. slav. 38 + 2/N*.
- SinT – *Sinajski trebnik (euhologij)*, 11. st., Sinaj, samostan sv. Katarine, *Sin Slav. Ms37/O + 1/N*, Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB Глаз.3*.
- Stm – *Stamatovo evanđelje*, 13. st., Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB Аpx. общ. 338*.
- Str – *Strumički apostol*, 13. st., Prag, Narodni muzej, *IX E 25*.
- Šaf – *Šafarikov triod*, 13. st., Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB, F. n. I. 74*.
- Vtš – *Vataški minej*, 1453. g., Skoplje, Filološki fakultet, *ФЛФ 1391*.
- Vran – *Vranešnički apostol*, 13. st., Zagreb, HAZU, *III a 48*.
- Zag – *Zagrebački triod*, 13. st., Zagreb, HAZU, *IV d 107*.
- Zogr – *Zografsko evanđelje*, 10.–11 st., Sankt-Peterburg, Ruska nacionalna biblioteka, *PHB Глаз. 1*.

LITERATURA

- CRVENKOVSKA, E. 2015. Veze između hrvatskoglagoljske i makedonske pismenosti. V. Badurina Stipčević; S. Požar; F. Velčić (ur.). *Hrvatsko glagoljštvo u europskom okružju*. Zagreb: Staroslavenski institut, 499–514.
- GRABAR, B. 1985. Osobitosti grafije i jezika glagoljskog Fraščićeve psaltira. J. Reinhart (Hrsg.). *Litterae slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mares sexagenario oblatae*. München: Verlag Otto Sagner, 75–96.
- JAGIĆ, V. 1898. *Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII Jahrhunderts*. Wien.
- MIHALJEVIĆ, M. 1997. Jezična slojevitost Brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine. *Filologija* 29: 119–138.
- MIHALJEVIĆ, M. 2002. *Slavenska poredbena gramatika. I. dio. Uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- PANTELIĆ, M. 1965. Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. *Slovo 15/16*: 94–149.

- PANTELIĆ, M. 1967. Elementi bizantske himnologije u hrvatskoglagoljskoj himni Н(ръст)ъ в(ъ)skr(ъ)se iz mrtvihъ. *Slovo 17*: 37–59.
- ŠTEFANIĆ, V. 1969.–1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I (1969). *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II (1970). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- TARNANIDIS, I. 1988. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki.
- ŽAGAR, M. 2014. *Uvod u glagoljsku paleografiju*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ВИДОЕСКИ, Б. 1998. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 1. Скопје: МАНУ.
- ВИДОЕСКИ, Б. 1999. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 3. Скопје: МАНУ.
- ГРОЗДАНОВ, Ц. 1986. Најстарите портрети на Климент Охридски. Т. Стаматовски (ур.). *Климент Охридски. Студии*. Скопје, 238–253.
- ДЕСПОДОВА, В. 1981.а. Специфичните методолошки проблеми при изработката на Речникот на македонските црковнословенски ракописи. *Slovo 31*: 23–31.
- ДЕСПОДОВА, В. 1981.б. Јазичните особености на спомениците за Речникот на македонските црковнословенски ракописи. *Slovo 31*: 83–101.
- ДЕСПОДОВА, В. 1984. Кон прашањето за прототипот на Мирославовото евангелие. *Македонски јазик XXXV*: 251–259.
- ДЕСПОДОВА, В. (ред.); К. БИЦЕВСКА; Д. ПАНДЕВ; Ј. МИТРЕВСКИ. 1995. *Карпинско евангелие*. Македонски средновековни ракописи IV. Скопје – Прилеп.
- ИЛИЕВСКИ, П. ХР. 1988. *Балканолошки лингвистички студии со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*. Посебни изданија кн. 14. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ИЛЪНСКИИ, Г. А. 1912. *Слепченский апостол XII века*. Москва.
- ЈАГИЌ, В. 1992. *Добромирово евангелие II*. Приредиле: Р. Угринова-Скаловска, В. Десподова. Македонски средновековни ракописи III. Прилеп – Скопје: Институт за старословенска клултура, Книгоиздателство »Матица македонска«.
- КОДОВ, Х. 1966. Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка. Б. Ст. Ангелов, Д. Ангелов, П. Динев, К. Куев, К. Мирчев (ред.). *Климент Охридски. Сборник статии по случай 1050 години от смртта му*. София, 121–131.
- КОНЕСКИ, Б. 1956. *Вранешнички апостол*. Стари текстови II. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- КОНЕСКИ, Б. 1957. Охридска книжевна школа. *Slovo 6–8*: 177–194.
- КОНЕСКИ, Б. 1964. Изместување на синтетичката деклинација. *Литературен збор XI/5*: 3–10.

- КОНЕСКИ, Б. 1965. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје – Белград: »Кочо Рацин«, »Просвета«.
- КУЛЪБАКИН, С. 1907. *Охридска рукопись апостола конца XII века*. Български старини III. София.
- МАКАРИЈОСКА, Л. 1997. *Радомиров псалтир*. Стари текстови V. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- МАКАРИЈОСКА, Л. 2008. Јазичните особености на македонските црковнословенски текстови. *Предавања на XI меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, 65–96.
- МАКАРИЈОСКА, Л. 2009. За сложенките во македонските средновековни текстови (од структурен и семантички аспект). *Slovo 59*: 167–187.
- МАКАРИЈОСКА, Л. 2010. Дејноста на Охридската книжевна школа и јазикот на црковнословенската писменост во Македонија. И. Велев, А. Гиревски, Л. Макаријоска, И. Пиперкоски, К. Мокрова. *Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«, 213–227.
- МАКАРИЈОСКА, Л.; Е. ЦРВЕНКОВСКА. 2012.а. *Шафариков триод. Лингвистичка анализа*. Скопје.
- МАКАРИЈОСКА, Л.; Е. ЦРВЕНКОВСКА. 2012.б. Глаголските форми во македонските црковнословенски текстови од XII до XIV век. *Контекст 10. Реферати на македонските слависти за XV-от меѓународен славистички конгрес во Минск, Белорусија, август 2013*. Скопје, 39–60.
- МАРЕШ, Ф. В. 2008. *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура.
- МИХЕЕВ, С. М. 2013. Два кратких глаголических граффити в монастыре св. Наума под Охридом и в св. Софии в Стамбуле. *Slověne. International Journal of Slavic Studies 2*: 52–63.
- МОШИН, В. 1954. *Македонско евангелие на поп Јована*. Стари текстови I. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- НИХОРИТИС, К. 2006. Охридските просветители Климент и Наум в гръцката традиција (нови моменти). Е. Црвенковска, И. Велев, Р. Грозданоски, И. Пиперкоски, К. Мокрова. *Зборник трудови од Меѓународниот научен собир »Свети Наум Охридски: живот и дело«, организиран по повод 1100-годишнината од изградбата на манастирот Св. Наум во Охрид*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«, Македонската православна црква, 91–114.
- ПЕНТКОВСКИЙ, А. 2013. Почитание святителя Климента в Охриде в X–XIV вв. *Старобългарска литература 48*: 79–113.
- ПИЧХАДЗЕ, А. А. 2009. О языковых особенностях славянских служебных

- миней. D. Christians, D. Stern, V. S. Tomelleri (Hrsgg.). *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina. Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag*. München – Berlin: Otto Sagner, 297–308.
- ПОП-АТАНАСОВА, С. 1995. *Лингвистичка анализа на Битолскиот триод*. Посебни изданија, кн. 23. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ПОП-АТАНАСОВА, С.; В. КОСТОВСКА. 2005. *Лексиката во поетските творби на Климент Охридски*. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- РИБАРОВА, З. 1986. Охридските традиции и јазикот на македонската средновековна писменост. Т. Стаматоски (ур.). *Климент Охридски. Студии*. Скопје, 56–77.
- РИБАРОВА, З. 1991. Григоровичевиот паримејник и глаголските традиции во македонската писменост. *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, литература и култура*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«, 157–165.
- РИБАРОВА, З. 2000. Основни особености на јазикот на текстовите. *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*. 1. Вовед. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«, 25–31.
- РИБАРОВА, З. 2005. *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*. Скопје: МАНУ.
- РИБАРОВА, З. 2009. *Палеословенистички студии*. Посебни изданија, кн. 63. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- РИБАРОВА, З. 2014. *Григоровичев паримејник. I. Текст со критички апарат*. Скопје: МАНУ.
- РУСЕК, Й. 1969. Из лексиката на среднобългарските триоди. *Известия на Института за Български език XVIII*: 149–180.
- Речник: Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*. З. Рибарова (гл. ур.). Т. I. Вовед, а–б, Скопје 2006. Т. II, св. 8–9, Скопје 2008, св. 10, Скопје 2009, св. 11, Скопје 2013 →, Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ТЕМЧИН, С. Ю. 2004. Этапы становления славянской гимнографии (863 – ок. 1097 гг.). Б. Н. Флоря (ред.), Г. Г. Литаврин, О. А. Акимова, А. А. Турилов. *Славянский мир между Римом и Константинополем*. Москва: РАН, 53–94.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р. 1970. Траги од глаголската писмена традиција во македонските кирилски текстови од 12 и 13 век. *Годишен зборник на Филолошкиот факултет на Универзитетот во Скопје* 22: 571–580.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р. 1976. За некои особености на македонската варијанта на црковнословенскиот. *Slovo* 25/26: 175–184.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р. 1980. Писмениот јазик во средновековна Македонија. *Литературен збор XXVIII/6*: 11–16.

- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р. 1982. Околу правописот на ѓ и њ. *Македонски јазик XXXII-XXXIII*: 727–733.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р. 1988. Заемните врски помеѓу македонската и српската варијанта на црковнословенскиот. Б. Конески, Б. Видоески, П. Хр. Илиевски (ур.). *Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија*. Скопје: МАНУ, 159–165.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р. 1997. *Старословенски јазик*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Р.; З. РИБАРОВА. 1988. *Радомирово евангелие*. Стари текстови IV. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ХРИСТОВА, И. 1994. *Речник на словата на Климент Охридски*. Софија: Универзитетско издателство »Климент Охридски«.
- ЦОНЕВ, Б. 1906. *Добрейшово четвороевангелие, среднобългарски паметник от XII век*. Български старини I. Софија.
- ЦРВЕНКОВСКА, Е. 1999. *Загребски триод*. Стари текстови VII. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ЦРВЕНКОВСКА, Е.; Л. МАКАРИЈОСКА. 2010. *Орбелски триод*. Стари текстови X. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ЦРВЕНКОВСКА, Е. 2014. Предзнакот охридски/македонски во кирило-методиевските проучувања. *Кирилометодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски*. Скопје: Универзитет »Св. Кирил и Методиј«, 109–119.
- ЩЕПКИН, В. Н. 1906. *Болонская псалтырь*. Санктпетербургъ.

S u m m a r y
Emilija Crvenkovska

**CLEMENT'S OHRID SCHOOL AND CHURCH SLAVIC LANGUAGE OF
MACEDONIAN REDACTION**

This year we are commemorating 1100 years since the death of St. Clement of Ohrid (†916), indisputably the most important disciple of the holy brothers Cyril and Methodius. He gave an impetus for re-considering the basic language features of the texts originating from his Ohrid School which contributed to creation of Macedonian redaction of Church Slavic language. The features occur in various spheres, starting from graphology, orthography, and are most notably present in phonology, morphology, vocabulary, word formation, etc. The significant authority of the Clements's School among the Slavic world can be seen by the occurrence of some of these linguistic features in other Church Slavic redactions.

Keywords: Clement of Ohrid, Ohrid literary School, Macedonian redaction, Church Slavic, linguistic features